घटक ⇒ भारताचा महालेखापरिक्षक

⇒ कलम १४८ मध्ये तरतूद.
⇒ भारतीय लेखा व लेखापरिक्षण विभागाचा प्रमुख.
⇒ सार्वजनिक कोषाचा संरक्षक.
⇒ केंद्र व राज्य दोन्ही स्तरावर देशाच्या वित्तीय प्रणालीचा नियंत्रक.
* महालेखापरिक्षक हा भारताच्या राज्यघटनेत सर्वात महत्त्वाचा अधिकारी - डॉ आंबेडकर

नियुक्ती व कार्यकाल

नियुक्ती राष्ट्रपतीच्या आदेशाने - शपथ - राष्ट्रपतीकडून.
कार्यकाल : ६ वर्षे किंवा वयाची ६५ वर्षे
राजीनामा : राष्ट्रपतीस.
⇒ सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधिशाला ज्या पद्धतीने व ज्या कारणावरून पदावरून पदच्युत केले जाते त्याच पद्धतीने महालेखापरीक्षकाला पदच्युत केले जाते

स्वातंत्र्य :

1) कार्यकालाची हमी.
2) कार्यमुक्त झाल्यानंतर तो भारत सरकारमधील व कोणत्याही राज्य सरकारमधील पदावर काम करू शकत नाही.
3) वेतन व सेवाशर्ती → संसद ठरवते → वेतन सर्वोच्च न्याया. सदन्यायाधीशाप्रमाणे.
4) वेतन व भत्ते व निवृत्तीवेतन → भारताच्या संचित निधीतून.

कार्ये व अधिकार

* कार्ये व अधिकार ठरविण्याचे अधिकार संसदेला — (कलम १४९)
त्यानुसार महालेखापरिक्षक कायदा - १९७१ संमत
१९७६ मध्ये या कायद्यात दुरुस्ती ⇒ केंद्र सरकारने लेखा विभाग हा लेखा परिक्षण विभागापासून वेगळा केला.

कार्य व कार्ये

① भारताच्या संचित निधीचे, प्रत्येक राज्याच्या संचित निधीचे, आणि विधानसभा असलेल्या संघराज्य प्रदेशाच्या संचित निधीचे लेखा परिक्षण करतो.
② भारताच्या आकस्मिक निधीतून, भारताच्या सार्वजनिक खात्यातून, तसेच प्रत्येक राज्याच्या आकस्मिक निधीतून व सार्वजनिक खात्यातून केलेल्या खर्चाचे लेखापरिक्षण करतो.
③ भारत सरकारच्या व राज्य सरकारच्या कोणत्याही विभागाचे उत्पादन, व्यापार, नफा-तोटा पत्रके, ताळेबंद, आणि दुय्यम खाती यांचे लेखापरिक्षण करतो.
④ खालील संस्थांच्या जमाखर्चाचे लेखापरिक्षण करतो.
i) केंद्र किंवा राज्य सरकारकडून आर्थिक सहाय्य मिळणाऱ्या महत्त्वाच्या वित्त उभारलेल्या

सर्व संस्था व प्राधिकरणे.
ii) सरकोटी कंपन्या.
iii) निगम व संस्था.

5) केंद्र व राज्य सरकारांच्या ऋण, ऋण निवारण निधी, ठेवी, आगाऊ रकमा या सर्व व्यवहाराचे लेखा परिक्षण.

6) राष्ट्रपती किंवा राज्यपाल यांच्या सांगण्यावरून कोणत्याही संस्थेचे लेखापरिक्षण. उदा. स्थानिक स्वराज्य संस्था.

7) केंद्र व राज्य यांची लेखा पदधती कशी असावी याबाबत राष्ट्रपतीला सल्ला देतो (150)

8) केंद्रासंबंधीचे लेखा परीक्षण अहवाल राष्ट्रपतीला सादर - राष्ट्रपती संसदेपुढे (151)

9) राज्यासंबंधीचे —— " —— राज्यपालला सादर - राज्यविधीमंडळ (151)

10) कोणत्याही करांचे किंवा शुल्काचे निव्वळ एकलेन ठरवतो व प्रमाणित करतो. (279)

11) तो तीन लेखापरिक्षण अहवाल राष्ट्रपतीला सादर करतो.
1) विनियोजनाच्या लेखापरिक्षण अहवाल - विनियोजन विधेयकाने संमत खर्च व प्रत्यक्ष खर्च
2) वित्तीय —— " —— केंद्र सरकारची वार्षिक जमा व खर्च.
3) सार्वजनिक उपक्रमांच्या —— " ——

राष्ट्रपती हे अहवाल संसदेपुढे मांडतो. सार्वजनिक लेखा समिती त्याचे परिक्षण करते व निष्कर्ष राष्ट्रपतीला कळवते.

भूमिका :
* महालेखापरिक्षक संसदेचा प्रतिनिधी असतो. - संसदेच्या वतीने खर्चाचे लेखापरिक्षण करतो. त्यामुळे संसदेला उत्तरदायी असतो.
* प्राप्ती भांडार व साठे यांच्या लेखापरिक्षणाच्या तुलनेत खर्चाच्या लेखापरिक्षणात त्याला जास्त मुभा असते. खर्चाच्या लेखापरिक्षणाची व्याप्ती व लेखापरिक्षणाचे नियम व संहिता ठरवु शकतो.
* गुप्त माहिती विभागाचे लेखापरिक्षण ही त्याच्या कामावरील मर्यादा आहे. याबाबत कार्यकारी विभागाने केलेल्या खर्चाचा तपशील तो मागू शकत नाही.
* ब्रिटनमध्ये त्याला नियंत्रणाचे व महालेखापरिक्षणाचे अधिकार → कारण तेथे कार्यकारी विभाग महालेखापरिक्षकाच्या परवानगीनेच सार्व. निधी वापरु शकतो.
* भारतात त्याचे काम खर्च झाल्यानंतर सुरु होते - म्हणून फक्त परिक्षणाचे.

महालेखापरिक्षक व निगम :

1) काही निगमांचे लेखापरिक्षण प्रत्यक्ष व पुर्णपणे ⇒ उदा. दामोदर खोरे निगम, ONGC, एयरइंडिया, इंडियन एअरलाईन्स इ.

2) काही निगमांचे लेखापरिक्षण केंद्र सरकारने महालेखापरिक्षकाशी विचार विनिमय करुन नियुक्त केलेल्या खाजगी व्यवसायिक लेखापरिक्षककडून - आवश्यकता वाटल्यास CAG कडून पुरक लेखापरिक्षण.

3) काही निगमांचे लेखापरिक्षण पुर्णतः खाजगी लेखापरिक्षकाकडून → CAG चा संबंध नसतो. केंद्रिय गोदाम निगम, औद्योगिक वित्त निगम

Scanned by CamScanner

⇒ ते वार्षिक अहवाल व लेखापत्र थेट संसदेत सादर करतात. उदा. LIC, RBI, SBI, इ.

सरकारी कंपन्यांबाबत सरकारने CAG च्या सल्ल्याने नियुक्त केलेल्या खाजगी लेखापरिक्षकाकडून अशा कंपन्यांचे CAG पूरक लेखापरिक्षण करू शकतो.

सन १९६८ मध्ये महालेखापरिक्षकाच्या कार्यालयामध्ये लेखापरिक्षण मंडळाची स्थापना.
भारताच्या प्रशासकीय सुधारणा समितीच्या शिफारशीनुसार
यामध्ये CAG ने नियुक्त केलेले अध्यक्ष व दोन सदस्य असतात.
तांत्रिक बाबींचे परिक्षण करण्यासाठी विशेषज्ञांचे सहकार्य.

कलम १४८ — भारताचा महालेखापरिक्षक
कलम १४९ — CAG — कर्तव्ये व अधिकार
कलम १५० — केंद्र व राज्यांच्या लेख्यांचे प्रारूप.
कलम १५१ — लेखापरिक्षण अहवाल.

भारताचा महान्यायवादी

⇒ कलम ७६ मध्ये महान्यायवादी पदाची तरतुद ⇒ देशाचा सर्वोच्च कायदा अधिकारी.

नियुक्ती व कार्यकाल : नियुक्ती राष्ट्रपतीकडून.
अर्हता : सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधिशपदी नियुक्त होण्याची अर्हता.
कार्यकाल : घटनेत नमुद नाही. तसेच पदच्युत करण्याविषयी कारणे व प्रक्रिया नमुद नाही.
राष्ट्रपतीची मर्जी असेपर्यंत पदावर. ते केव्हाही काढू शकतात.
राष्ट्रपतीकडे राजीनामा देऊ शकतो.
सरकारच्या सल्ल्याने नियुक्ती होत असल्याने सरकार बदलते त्यावेळी प्रथेनुसार तो राजीनामा देतो.
वेतन : राष्ट्रपती ठरवील त्याप्रमाणे.

कर्तव्ये व कार्ये

1) राष्ट्रपतीने त्याच्याकडे पाठविलेल्या मुद्यावर भारत सरकारला कायदेशीर सल्ला देणे.
2) राष्ट्रपतीने सोपविलेली कायदेशीर स्वरूपाची इतर कामे करणे.
3) राज्यघटना किंवा इतर कायद्यानी सोपविलेली कार्ये.
* भारत सरकारशी संबंधित सर्व खटल्यामध्ये भारत सरकारच्या वतीने सर्वोच्च/उच्च न्यायालयात बाजू मांडणे.
* कलम १४३ अनुसार राष्ट्रपतीने सर्वोच्च न्याया. कडे पाठवलेल्या बाबीमध्ये भारत सरकारचे प्रतिनिधीत्व करणे.

Scanned by CamScanner

अधिकार व मर्यादा :

* भारतीय क्षेत्रातील सर्व न्यायालयामध्ये बाजू मांडण्याचा अधिकार.
* संसदेच्या दोन्ही सभागृहात कामकाजात किंवा संयुक्त बैठकीत व संसदेच्या ज्या समितीचा तो सदस्य असेल त्यामध्ये सहभागी होण्याचा व बाजू मांडण्याचा अधिकार पण मतदानाचा अधिकार नाही.
* संसद सदस्याला मिळणारे सर्व विशेषाधिकार व फायदे मिळतात.

मर्यादा :
⇒ भारत सरकारविरुद्ध सल्ला देता कामा नये, सरकारविरुद्ध खटला चालविता कामा नये.
⇒ शासन सोडून अन्य कोणासही सल्ला देऊ नये, अन्य कोणाच्या वतीने खटले चालवू नये.
⇒ भारत सरकारच्या परवानगीशिवाय तो फौजदारी खटल्यात आरोपीची बाजू मांडू शकत नाही.
⇒ ——〃—— कोणत्याही निगमात किंवा महामंडळात संचालकपद स्वीकारू शकत नाही.

मात्र ⇒ हा भारत सरकारचा पूर्ण वेळ सल्लागार नाही - मंत्रिमंडळाचा सदस्य नसतो.
⇒ सरकारी कर्मचारी नाही
⇒ खाजगी कायदा व्यवसाय करण्यास प्रतिबंध नाही.

भारताचा महान्यायअभिकर्ता :

महान्यायवाद्याव्यतिरिक्त :
- महान्यायअभिकर्ता - (Solicitor General of India)
- अतिरिक्त महान्यायअभिकर्ता (Additional Solicitor General of India)

काम महान्यायवाद्यास सहाय्य.

कलम : ७६ - महान्यायवादी
कलम : ८८ - संसदेची गृहे व समिती यासंदर्भात अधिकार
कलम : १०५ - अधिकार, विशेषाधिकार, संरक्षण उपाय.

Scanned by CamScanner

घटक ⇒ राज्याचा महाधिवक्ता --

⇒ घटनेचे कलम १६५:
⇒ राज्यातील सर्वोच्च कायदा अधिकारी.
⇒ नियुक्ती : राज्यपालांकडून -
⇒ पात्रता: उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधिश होण्यास पात्र असावा.
⇒ कार्यकाल व पदच्युती यांचा घटनेत उल्लेख नाही : म्हणजेच राज्यपाल केव्हाही पदच्युत करू शकतो.
⇒ राजीनामा: राज्यपालाकडे.
⇒ सरकार राजीनामा देते तेव्हा प्रथेनुसार तोही राजीनामा देतो.
⇒ वेतन: घटनेने ठरविले नाही - राज्यपाल ठरवितो.

कार्ये व कार्य:

१) राज्यपालाने त्याच्याकडे पाठवलेल्या मुद्यांवर राज्य सरकारला कायदेशीर सल्ला देणे.
२) राज्यपालाने सोपविलेली कायदेशीर स्वरूपाची इतर कामे
३) राज्यघटना किंवा इतर कायद्यांनी सोपविलेली कार्ये.
४) राज्यातील सर्व न्यायालयामध्ये बाजू मांडण्याचा अधिकार.
तसेच विधीमंडळाच्या दोन्ही सभागृहाच्या कामकाजात किंवा विधीमंडळाच्या ज्या समितीचा तो सदस्य असेल त्यामध्ये बाजू मांडण्याचा व सहभागी होण्याचा अधिकार-मतदानाचा नाही.
५) राज्यविधीमंडळ सदस्यास मिळणारे सर्व कायदे व संरक्षण त्याला मिळते.

कलमे.

कलम १६५ - राज्याचा महाधिवक्ता
कलम १७७ - राज्य विधिमंडळाची गृहे व समिती या संदर्भात अधिकार
कलम १९४ - महाधिवक्त्याचे अधिकार, विशेषाधिकार व कायदेशीर संरक्षण

(उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीश नामवंत कायदेपंडीत असावा अशी नियुक्तीची तरतूद घटनेत नाही.
सर्वोच्च न्यायालयाच्या ——— " ——— ——— ——— आहे.)

घटक - राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग:

⇒ वैधानिक संस्था आहे: घटनात्मक नाही.

मानवी हक्क संरक्षण कायदा १९९३ या संसदेच्या कायद्यानुसार सन १९९३ मध्ये राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोगाची स्थापना. - या कायद्यात 2006 मध्ये दुरुस्ती.

⇒ मानवी हक्कांवर देखरेख करणारी व मानवी हक्कांचे संरक्षण करणारी संस्था.

म्हणजेच
1) घटनेने हमी दिलेल्या
2) आंतरराष्ट्रीय करारात असलेल्या
3) भारतीय न्यायालयात दाद मागता येणाऱ्या

व्यक्तींचे जीवन, स्वातंत्र्य, समता, आणि प्रतिष्ठा या हक्कांचे तो संरक्षण करतो.

आयोगाच्या स्थापनेची उद्दिष्टे:

1) मानवी हक्कांचे मुद्दे पूर्णतः व विशेषत्वाने हाताळण्यासाठी संस्थात्मक व्यवस्था बळकट करणे.
2) सरकारला बाजूला ठेवून मानवी हक्कांच्या रक्षणाची बांधिलकी स्वीकारणे.
3)

आयोगाची संरचना:

* बहुसदस्यीय संस्था: अध्यक्ष व चार सदस्य:

अध्यक्ष: भारताचा निवृत्त सरन्यायाधीश

सदस्य: 1) सर्वोच्च न्यायालयाचा निवृत्त किंवा विद्यमान न्याया.
2) उच्च ——— " ———
3) मानवी हक्कांविषयी ज्ञान असलेल्या दोन व्यक्ती

} पूर्णवेळ सदस्य. (सरन्यायाधीशाशी विचारविनिमय करून)

याव्यतिरिक्त चार पदसिद्ध सदस्य:
1) राष्ट्रीय अल्पसंख्याक आयोग
2) SC साठीचा आयोग
3) ST साठीचा आयोग
4) राष्ट्रीय महिला आयोग

} यांचे अध्यक्ष.

⇒ अध्यक्ष व सदस्य यांची नियुक्ती: सहा सदस्यीय समिती मार्फत -
1) पंतप्रधान — अध्यक्ष
2) लोकसभेचा सभापती
3) राज्यसभेचा उपाध्यक्ष
4), 5) दोन्ही सभागृहातील विरोधी पक्ष नेते
6) केंद्रीय गृहमंत्री.

कार्यकाल: अध्यक्ष व सदस्य:
पाच वर्षे किंवा 70 वर्षे यापैकी अगोदर पूर्ण होईल ते.
पूर्ण झाल्यानंतर अध्यक्ष व सदस्य केंद्र किंवा राज्य सरकारमध्ये सेवा करण्यास पात्र नसतात.

पदच्युती: - राष्ट्रपती खालील कारणांसाठी

Scanned by CamScanner